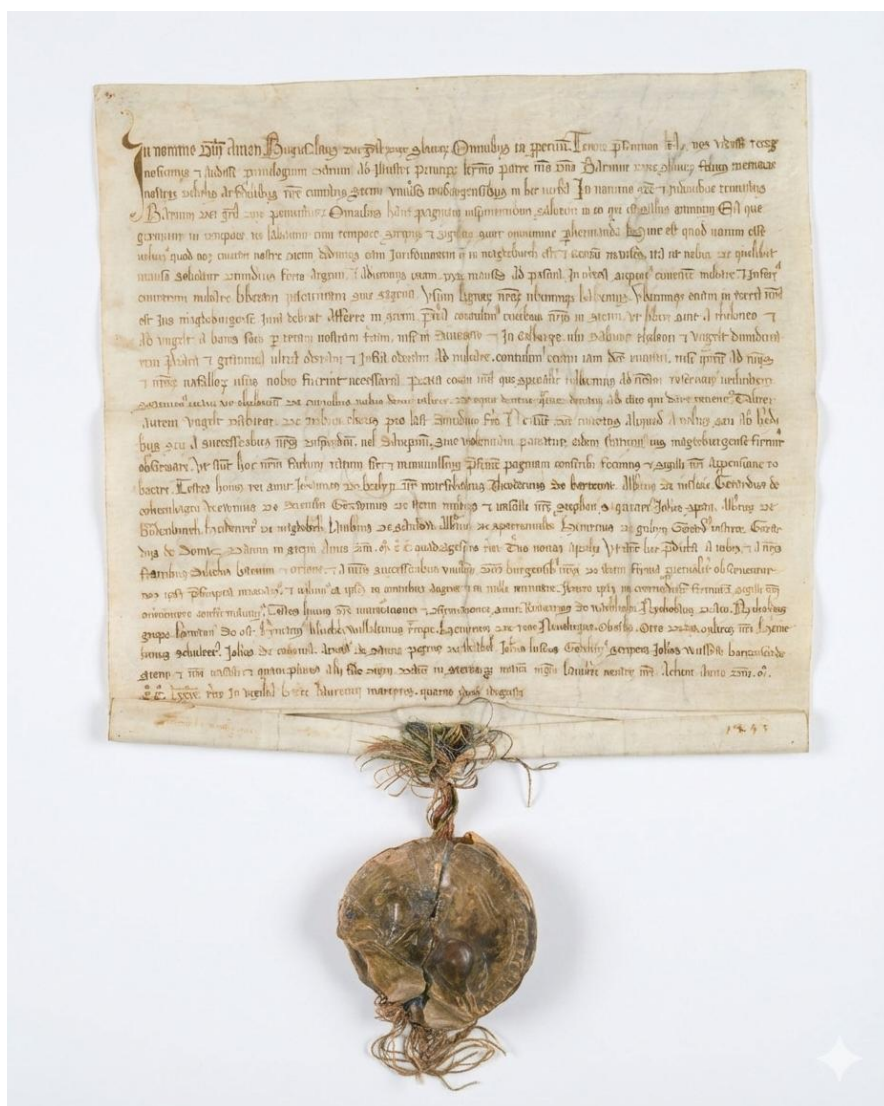

Ustrój miejski na ksiązęcym Pomorzu

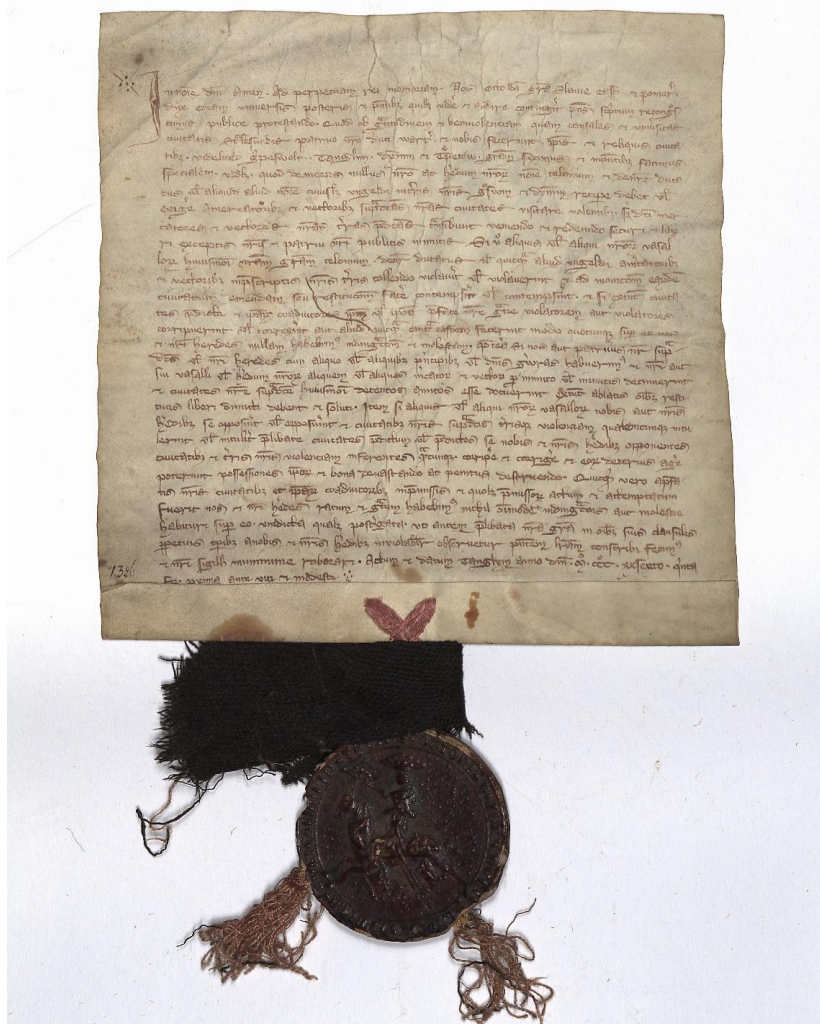
Kolonizacja Pomorza prowadzona od końca XII wieku przez władców z dynastii Gryfitów silnie wpłynęła na zmiany cywilizacyjne. Ich podstawą było prawo pisane, z racji regionu jego recepcji określane jako prawo niemieckie (*ius teutonicum*). W procesie tym w miejsce grodów i okalających ich podgrodzi, spełniających rolę centrów gospodarczych, czyli miast na prawie ksiązęcym, pojawiła się nowa forma organizacji ludności zajmującej się zajęciami pozarolniczymi – miasta lokowane na prawie pisanym. Pierwsze lokacje miejskie tego typu na Pomorzu miały miejsce w na przełomie lat 30-tych i 40-tych XIII wieku – Prenzlau (1237), Szczecin (1237-1243), Stargard (1243), Dąbie (1249), Kołobrzeg (1255) i inne miasta. Proces ten trwał do połowy XIV wieku, choć jeszcze w następnych stuleciach zakładano pojedyncze ośrodki miejskie: Węgorzyno (przed 1460), Miastko (przed 1503), Franzburg (1587) i Bergen na Rugii (1613). Do połowy XVII wieku na Pomorzu założono 60 miast na

Książę pomorski Bogusław IV potwierdza lokację miasta Szczecin przez Barnima I z 3 kwietnia 1243 r. i otrzymane wówczas prawo magdeburskie, prawo do posiadania sądu ławniczego prawa magdeburskiego dla miast księstwa, do wolnego rybołówstwa na Odrze, 100 włók ziemi ornej oraz 30 włók pastwisk i łąk, a także prawo do korzystania z lasów ksiązęcych. Poza tym miasto otrzymało zwolnienie z ungeldu i cła w Księstwie Pomorskim. Szczecin, 9–10 sierpnia 1293 r. Rękopis, pergamin, 1 karta, 30 x 34 cm, język łaciński, pieczęć książęca konna, przywiązana kolorowym sznurem jedwabnym pleciny, uszkodzona. AP Szczecin, Zbiór dokumentów, sygn. 2. Za: *Sąsiedzi w Europie, Księstwo Pomorskie i Królestwo Polskie (1000-1648)*, Kraków-Szczecin-Greifswald 2012, s. 168.

prawie magdeburskim lub lubeckim, na krańcach wschodnich Pomorza także na prawie chełmińskim, stosowanym w państwie krzyżackim, a na rubieżach zachodnich również na prawie schwerińskim. Wszystkie one były odmianami zachodniego systemu prawnego organizacji miast, a różnice między nimi wynikały z akcentów rozłożonych na ich poszczególne elementy. W prawie lubeckim na przykład w przypadku braku męskich potomków prawo do dziedziczenia domu w mieście zachowywały kobiety, w prawie chełmińskim (narzucanym przez Krzyżaków) władze miejskie miały mniejszą samodzielność wobec patrona (lokatora – pana zwierzchniego).

Miasta lokowane były przez władców pomorskich, a także przez biskupów kamińskich we władztwie świeckim tych ostatnich (np. Kołobrzeg, Nowogard, Koszalin, Karlino), a także przez rycerstwo (miasta prywatne), np. Dobra założona przez ród von Dewitz; Łobez, Resko, Strzemiele, Węgorzyno przez ród von Borcke itp. Tych ostatnich było na Pomorzu księżęcym aż 17 do połowy XVII wieku.

Książę pomorski Otton I w imieniu swoim oraz swych następców obiecuje miastom Strzałów, Gryfia, Anklam, Dymin i Trzebiatów, że od żadnego odwiedzającego je kupca nie będzie żądał cła, podatku miejscowego lub ungeldu na swych ziemiach groźwińskiej i dymińskiej, zezwala wymienionym miastom chłostać krnąbrnych wasali oraz przyrzeka uroczyście, iż zwolni kupców zatrzymanych w razie wojny. Anklam, 12 czerwca 1326 r. Rękopis, pergamin, 24 x 24 cm, przywieszona dobrze zachowana pieczęć konna wystawcy na brązowym sznurze jedwabnym, $\varnothing$ 8,5 cm. LA Greifswald, Rep. 38 bU Anklam, Nr. 27. Za: *Sąsiedzi w Europie, Księstwo Pomorskie i Królestwo Polskie (1000-1648)*, Kraków-Szczecin-Greifswald 2012, s. 174.

System produkcji i handlu w miastach działał w oparciu o cechy rzemieślnicze i gildie kupieckie. Organizacje te stanowiły również podstawę samorządu społecznego i zawodowego. Dzięki nowym formom produkcji oraz prowadzenia handlu duże i średnie miasta (Szczecin, Stralsund, Greifswald, Stargard, Kołobrzeg, Anklam i in.), obok rycerstwa szybko uzyskały istotną rolę społeczną i polityczną w księstwie, przede wszystkim emancypowały się z kurateli książęcej czy innych patronów, prowadziły często własną politykę, niekiedy sprzeczną z działalnością monarchów. Miasta były m.in. gwarantem pokoju powszechnego (Landfrieden) w końcu XIII wieku oraz układu o podziale księstwa między synów Barnima I w 1295 roku – Bogusława IV oraz Ottona I. Ta pozycja polityczna miast wynikała przede wszystkim z ich siły ekonomicznej opartej na handlu, zwłaszcza dalekosiężnym, a także produkcji rzemieślniczej oraz powiązaniach z Hanzą. Ten związek miast i kupców, powstały w XIII stuleciu, w XIV i XV w. stanowił główną siłę polityczną w basenie Morza Północnego i

Duńska rada państwowa urzędowo zaświadcza pokój zawarty z miastami hanzeatyckimi. Strzałów, 30 listopada 1369 r. Rękopis, pergamin, 39 x 64,5 cm, język dolnoniemiecki, zachowało się 19 spośród 25 przywieszonych pieczęci. LA Greifswald, Rep. 2 Putbus Nr. 36a. Za: *Sąsiedzi w Europie, Księstwo Pomorskie i Królestwo Polskie (1000-1648)*, Kraków-Szczecin-Greifswald 2012, s. 172-173

Bałtyku, od Brugii po Nowogród Wielki na wschodzie i Bergen w Norwegii na północy. Na czele Hanzy stała Lubeka. Tu zjeżdżali się co jakiś czas na tzw. Hansetage przedstawiciele miast-członków i opracowywali wspólną politykę. Hanza dzieliła się na kilka kwartałów terytorialnych. Miasta pomorskie – Szczecin, Stralsund, Greifswald, Kołobrzeg, Wolgast, Stargard, Anklam i inne należały do kwartału wendyjskiego. Podstawę handlu miast hanzeatyckich stanowił import produktów przetworzonych i luksusowych z krajów zachodnich nad Bałtyk i do krajów środkowej Europy, a także wywóz z tego regionu produktów leśnych, rolniczych (zboże) i innych. Jednym z głównych towarów, jakimi handlowały miasta hanzeatyckie, były ryby, a zwłaszcza śledzie. Miasta pomorskie posiadały własne faktorie na południowych krańcach Skanii, m.in. w Skanör i Falsterbo, gdzie składowano i przetwarzano (susząco, solono i beczkowano) złowione w Bałtyku ryby.

Na przełomie XV i XVI wieku w Księstwie Pomorskim pozycję polityczną miast ograniczył książę Bogusław X i zmusił je do podporządkowania się woli monarszej. Szczecin, a także inne ośrodki miejskie próbowały nadal się emancypować spod władzy książęcej, ale jedynie Stralsund uzyskał na tyle samodzielną pozycję polityczną, że w początkach XVII stulecia mógł aspirować do statusu wolnego miasta Rzeszy. Ostatecznie jednak te ambitne plany unicestwiła wojna trzydziestoletnia (1618–1648) i „opieka” szwedzka od 1628 roku.

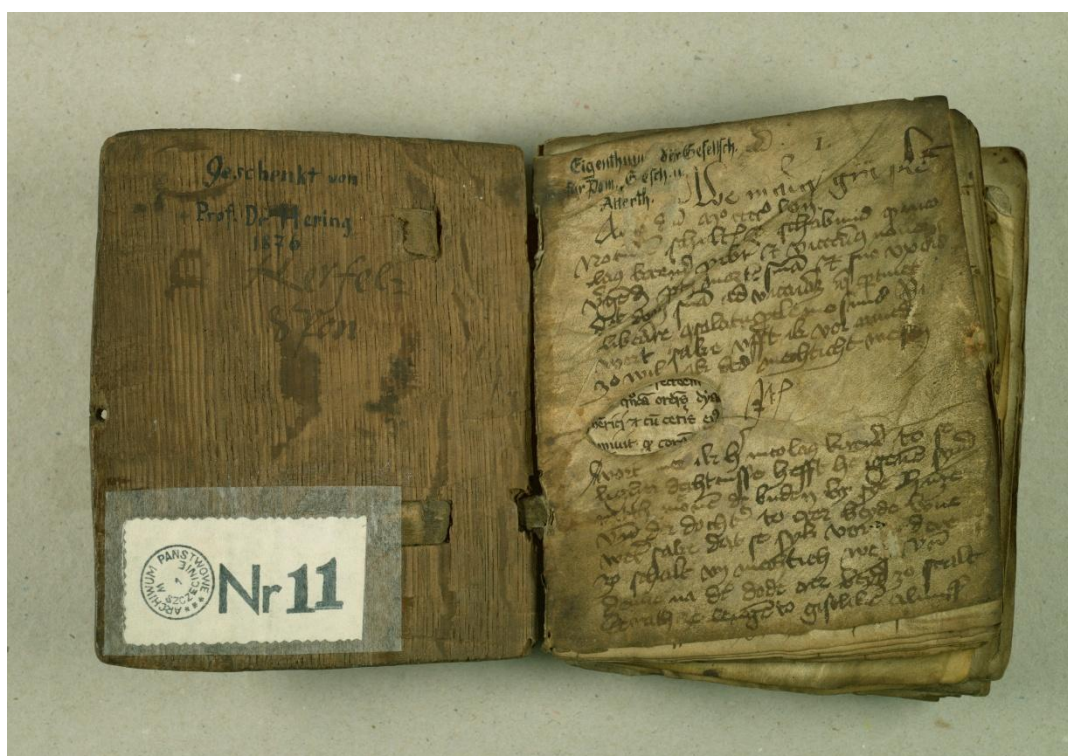
Organizacja wewnętrzna miast opierała się na prawie przyjętym przy lokacji – jak wyżej wspomniano w księstwie najczęściej tworzone miasta wg wzoru magdeburskiego lub lubeckiego. Wg pierwszego z nich władzę w mieście, w imieniu patrona, sprawował wójt/sołtys oraz ława wybierana spośród mieszczan. Dość szybko w miastach na prawie magdeburskim – w ramach emancypacji od władzy książęcej (lokatora) – powstawała druga samodzielna reprezentacja mieszczan – rada miejska. Przejmowała ona od wójta prerogatywy związane z administracją komuną, ograniczając jego władzę do sądownictwa sprawowanego wspólnie z ławą (sądem ławniczym). Z czasem miasta wykupywały od monarchy urząd wójta (wraz z prawem do sądownictwa), który stawał się jednym z urzędników miejskich, kierującym ławą miejską. Z kolei w radzie miejskiej wyłaniały się urzędy – burmistrza, a także kamlarza/kamerariusza (skarbnika miejskiego), odpowiedzialnych za bezpośrednie kierowanie miastem i jego finansami (majątkiem). Z kolei w miastach na prawie lubeckim po lokacji prócz wójta od razu powstawała rada miejska jako reprezentacja ogółu mieszkańców. W miastach na prawie lubeckim nie powoływano ławy, a rada miejska zarządzała komuną i pełniła rolę sądu miejskiego. Ławnicy, rajcy, burmistrzowie czy skarbnicy wywodzili się z najbogatszej części społeczności miejskiej – patrycjatu (m.in. kupcy, browarnicy, sukiennicy). Kolejną grupę społeczną stanowiło pospólstwo. Do grupy tej należała większość rzemieślników, a także

kramarzy (kupcy detaliści) itd. Reprezentanci tych dwóch grup społecznych (zwykle około 1/3 ogółu mieszkańców) posiadali status obywateli miasta, byli „wpisani do prawa miejskiego”, czyli stanowili pełnoprawnych mieszczan. Najniższą, najliczniejszą warstwę ludności miejskiej, posiadającą opiekę miasta (prawo do korzystania z opieki społecznej), ale pozbawioną prawa miejskiego, stanowił plebs. W jego skład wchodził robotnicy dniówkowi, tragarze, marynarze, czeladnicy i uczniowie terminujący u mistrzów (rzemieślników) czy służba domowa. Ponadto w każdej komunie część jej mieszkańców stanowili „ludzie marginesu” (żebracy, kalecy, starcy, złodzieje i prostytutki), wyłączeni poza nawias społeczności miejskiej.

Rady miejskie zajmowały się zarządaniem nad miastem, jego bezpieczeństwem policyjnym, sanitarnym, pożarowym, opieką społeczną, utrzymaniem urządzeń komunalnych, administrowaniem majątkiem (m.in. wsie i dobra miejskie, budynki i urządzenia komunalne) i finansami (dochody i wydatki miasta). Ponadto wydawały wilkierze miejskie, przepisy regulujące różne aspekty życia miejskiego, gospodarczego czy społecznego, np. statuty cechowe. Początkowo były one uchwalane na wspólnych zgromadzeniach wszystkich mieszczan, ale w XV wieku rady miejskie już same uchwalały nowe zarządzenia i jedynie komunikowały mieszkańcom ich treść na ogólnych wiecach. Rada miejska składała się od kilku nawet do kilkudziesięciu członków, w tym wspomnianych urzędników miejskich. W Szczecinie organ ten liczył 28 członków, w tym po 3 burmistrzów i kamerariuszy, a w Bergen na Rugii w 1613 roku rada liczyła 11 członków, w tym 3 burmistrzów i 2 skarbników. W Gryficach organ ten liczył 12 członków, w tym po 3 burmistrzów i kamerariuszy. W Kamieniu Pomorskim rada miejska liczyła 13 członków, w tym po 3 burmistrzów i 2 skarbników. Członkowie rady zasiadali w niej dożywotnio, jej skład był uzupełniany na drodze kooptacji, czyli wybór nowego rajcy przez to gremium spośród patrycjatu. W średniowieczu w wielu miastach (np. Szczecin, Kamień, Wolin) rada dzieliła się na dwie połowy, z których jedna w danym roku bezpośrednio zarządzała komuną, a drugą stanowili rajcy odpoczywający (nie byli zaangażowani w bieżące administrowanie miastem). Obie części działały rotacyjnie w cyklu rocznym. Poszczególni rajcy uczestniczyli nie tylko w posiedzeniach rady miejskiej, ale także zajmowali się różnymi sektorami gospodarki miejskiej lub instytucji, np. nadzorowali cechy czy gildie, bractwa czy instytucje dobroczynne, młyny czy port (np. Szczecinie) lub inne urządzenia/zakłady komunalne.

Z kolei ława miejska w miastach na prawie magdeburskim stanowiła sąd miejski, wykonywała sądownictwo niższe i wyższe (sprawy gardłowe). Ława w Szczecinie (11 ławników) spełniała również funkcję sądu wyższego prawa magdeburskiego dla innych miast

z księstwa szczecińskiego. Szczecin był więc sądem apelacyjnym, a także wydającym opinie prawne dla sądów ławniczych. Ponadto strony sporów, ale też władze miejskie, mogły odwoływać się do Magdeburga lub Lubeki – zależnie od posiadanego wzorca prawa miejskiego. Wówczas władze tych miast wydawały zainteresowanym stronom ortyle, będące orzeczeniami (wyrokami, pouczeniami) w przekazanych sprawach.

Księga ławnicza miasta Chociwel z lat 1320–1567.

Libri civitatis, hereditatum, scabinorum – pod tymi nazwami ukrywają się księgi miejskie, zwane też księgami ławniczymi. W małych miastach prowadzono zazwyczaj jedną księgę zawierającą wpisy dotyczące własności miejskiej oraz spraw spornych i karnych rozstrzyganych przez miejską ławę. Księgi miejskie są wyjątkowym źródłem do poznania funkcjonowania miasta i życia jego mieszkańców. Wpisy dotyczą takich spraw, jak zabezpieczenie własności dzieci z pierwszego małżeństwa, ugody w sporach majątkowych, spraw związanych z obrotem dóbr, kredytami, zastawami, spłatą długów, zarządzaniem majątkiem miejskim. Najstarsze wpisy pochodzą z roku 1322, najmłodszych dokonano po 1566 r. Księga miejska Chociwla składa się z 68 pergaminowych karto szerokości 12 cm i długości 14 cm. W XIX w. stała się ona własnością Towarzystwa Historii i Starożytności Pomorza w Szczecinie (Gesellschaft für pommersche Geschichte und Altertumskunde) i została opracowana przez Hugona Lemckego. Rękopis, pergamin, księga, 12 x 14,5 x 2,8 cm, oprawa drewniana, język łaciński i niemiecki. AP Szczecin, Zbiór pamiątek, sygn. 11 (69 kart). Za: *Sąsiedzi w Europie, Księstwo Pomorskie i Królestwo Polskie (1000-1648)*, Kraków-Szczecin-Greifswald 2012, s. 170-171.

Ponadto władze miejskie zatrudniały zawodowych urzędników – sekretarza miejskiego (sądowego), a także syndyka, czyli prawnika miejskiego. Do zadań pierwszego należało prowadzenie kancelarii miejskiej, też sądowej, w tym prowadzenie ksiąg miejskich, pisanie protokołów z posiedzeń rady miejskiej czy sądu ławniczego, przygotowanie dokumentów

wystawianych przez władze miejskie. Syndyk z kolei nadzorował obrady rady pod względem prawnym, aby jej decyzje nie naruszały prawa miejskiego czy książęcego czy też powszechnego. Syndyk pełnił też rolę miejskiego dyplomaty, reprezentował, wraz z burmistrzami, miasto przed księciem i na sejmie pomorskim bądź przed Sądem Nadwornym w Szczecinie albo w Wolgast lub Sądem Kameralnym Rzeszy, cesarzem czy wobec innych monarchów.

Prócz wspomnianych dwóch urzędników dla miasta pracowała służba miejska – strażnicy nocni, bram miejskich i pól miejskich, mistrzowie rynkowi (pobór opłat na targach i jarmarkach), kontrolerzy wagi miejskiej, mężowie kwartalni (nadzorcy dzielnic miasta), woźni czy służący na ratuszu itd. W miastach portowych zatrudniani byli też urzędnicy i służba portowa (stawiacz kłody portowej, mostowi, nadzorcy nabrzeży, magazynów i placów składowych itd.).

Widok zamku i miasta Włogoszcz z 1627 r. Rękopis, papier, 15,3 x 19,2 (18 x 20,5 x 3,5 cm), jbw., język niemiecki AP Szczecin, Zb. Loopera, sygn. 45a s. 166–167. Za: *Sąsiedzi w Europie, Księstwo Pomorskie i Królestwo Polskie (1000-1648)*, Kraków-Szczecin-Greifswald 2012, s. 292-293.

W XVI i XVII wieku napięcia między patrycjatem kontrolującym rady miejskie, a pospólstwem o kontrolę władzy prowadziły, szczególnie w okresach złej koniunktury gospodarczej lub głodu, do tumultów (rewolt). W ich wyniku dochodziło niekiedy do kompromisów zawieranych między stronami pod patronatem książąt i powoływaniem organów kontrolnych wobec władz miejskich, czyli kolegiów mężów. Na przykład w 1528 roku w Szczecinie utworzono radę 48-mężów, a w 1613 roku – 60-mężów. Ich zadaniem była kontrola finansów miejskich, nadzór nad wydatkami czynionymi przez radę miejską.

Ustrój miast pomorskich ukształtowany w średniowieczu istniał nieprzerwanie do początku XIX wieku, choć na Pomorzu Pruskim w XVIII wieku uległ poważnym przekształceniom prawnym, choć nie naruszającym struktury społecznej (patrycjat, pospólstwo, plebs).

Więcej:

Radosław Gaziński, *Administracja Szczecina w czasach Paula Friedeborna*, w: *Friedeborn i jego dzieło*, red. Paweł Gut, Szczecin: Zamek Książąt Pomorskich 2021.

Jan Maria Piskorski, *Miasta księstwa szczecińskiego do połowy XIV wieku*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1987.

Pomorze Zachodnie poprzez wieki, red. Jan Maria Piskorski, Szczecin: Zamek Książąt Pomorskich 1999.

Bogdan Wachowiak, *Pomorze Zachodnie w początkach czasów nowożytnych (1464–1648). Odrodzenie się i upadek państwa pomorskiego*, w: *Historia Pomorza*, t. 2 cz. 1, red. Gerard Labuda, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie 1976.

Paweł Gut